

WIRÁGH ANDRÁS

Az első és egyben az utolsó – a *Bertalan éjszakája*

Cholnoky László publikálási praxisa 5.

Közel négy éve tartó kutatásom során a kezdetben rendelkezésre álló félezer szöveghez képest Cholnoky László több mint kétezer írását gyűjtöttem össze korabeli időszaki kiadványokból. Egyes lapok más orgánumokkal kapcsolatos reklámjai, tartalmi ismeretesei, illetve a szerző hagyatékában található publikálási napló nyomán további száz publikációjáról tudok, de ezeket – a hiányos vagy csonka, esetleg fellelhetetlen lapok és lapszámok miatt – még nem állt módomban leellenőrizni. Az átnézett és még átnézendő sajtótermékek ismeretében legfeljebb ugyanennyi szöveg „váratlan” felbukkanása várható, így becslésem szerint a szerzői korpusz megközelítőleg 2200 szövegből állhat. Noha ez a mennyiség Cholnoky publikálási tevékenységének harminc évére lebontva egyáltalán nem nevezhető terjedelmesnek, sőt az írásoknak csak harmada tekinthető eredeti alkotásnak, a szerző szövegszerkesztési és publikálási stratégiái átfogó módon prezentálhatják a századfordulótól a Horthy-korszak derekáig ívelő időszak irodalmi életében való érvényesülési lehetőségeit, akárcsak az időszaki sajtó, a könyvkiadás, valamint a vonatkozó jogi kontextus változásait.

Cholnoky 1918-ban jelentette meg első kötetét, a *Bertalan éjszakáját*. A tanulmány-sorozat korábbi négy részében a debütáló kötet öt szövegének útját vizsgáltam meg, és bemutattam a Cholnokynak rendkívüli olvasottságot biztosító országos szövegelosztó-hálózatok működését is.¹ Jelen tanulmányban a további hat elbeszélést útját mutatom be, valamint összegzem a *Bertalan éjszakája* szövegeivel kapcsolatos eredményeket.

1. Csodálatos emberkék

Az elbeszélés először *Scannadio szobrai* címmel jelent meg, s az *Éjszaka* publikálási történetével mutat hasonlóságokat, amennyiben már az elosztásba való becsatlakozás előtt megjelent egy fővárosi napilap hasábjain, 1906. január 19-én *Az Országban*. Cholnoky ezzel debütált a lapban, 1928 decemberéig még 12 címvariánsban jelentette meg, így a

* A tanulmány a PD 128674 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

1 Az első rész az *Irodalomtörténetben* (2016/2), a második a *Kalligramban* (2016/7–8), a harmadik az *Alföldben* (2017/12), a negyedik a *Híd*-ben (2017/6) jelent meg. A sorozaton kívül két további tanulmányt publikáltam: az egyiket Cholnoky első regényéről, a *Piroskáról* az *Irodalmi Szemlében* (2017/2), a másikat pedig az egyetlen, teljes bizonyossággal központosítottnak elosztott szövegről, az *Írisz-virágról* az *Irodalomtörténetben* (2018/2).

kötetbe *Csodálatos emberkék* címmel bekerült szöveg lett az életmű legtöbb alakjában újranyomtatott textusa.

<i>Scannadio szobrai</i> (a)	1906	A	<i>Az Ország</i>	
<i>Az élő szobrok</i> (b)	1906	A	<i>Magyar Szemle</i>	újranyomtatás (1912)
<i>Nyomorúság</i> (c)	1907	A	<i>Budapest</i>	
<i>Morphi szobrai</i> (d)	1907	A	<i>Ország–Világ</i>	
<i>Agyagemberkék</i> (e)	1908	B	<i>Magyar Állam</i>	vidéki terjesztés (1908-1910, 7 lapban)
<i>Megéledt figurák</i> (f)	1908	B	<i>Független Magyarország</i>	
<i>Szobrok</i> (g)	1909	A	<i>A Család</i>	
<i>Éltrekelte figurák</i> (h)	1917	C	<i>Jó Pajtás</i>	
<i>Csodálatos emberkék</i> (i)	1917	D	<i>Az Érdekes Újság</i>	kötet (1918), újranyomtatás (1922)
<i>Scannadio emberkéi</i> (j)	1917	E	<i>Az Érdekes Újság</i>	
<i>Terpin mester látomása</i> (k)	1920	A	<i>Az Érdekes Újság</i>	külföldi terjesztés (1920, 2 lapban)
<i>Nyáréji álom</i> (l)	1921	F	<i>A Nép</i>	
<i>Furcsa emberkék</i> (m)	1928	G	<i>Képes Kis Lap</i>	

A táblázat oszlopai az adott szövegvariáns címének, megjelenési évének, kezdőmondat-variánsának, megjelenési helyének és újranyomtatásainak adatait tartalmazzák.

Az első világháború előtt a szöveg hét címmel, 15 lapban (8 fővárosi, 7 vidéki) két kezdőmondat-variánssal, míg a háború után hat címmel, de csak 9 lapban (7 fővárosi, 2 külföldi), és hatféle felütéssel jelent meg. Az *Érdekes Újság*ban az elbeszélés négy éven belül három címen is megjelent, de a plagizálási gyakorlat ekkortól kezdve jól láthatóan komolyabb újranyomtatási kompetenciákat is megkövetelt (azelőtt ugyanis könnyebben lehetett eladni ugyanazt a szöveget más címen egy-egy időszaki kiadványnak).

Az elbeszélést megjelentető lapok közül feltűnő lehet az *Ország–Világ*, hiszen ebbe Cholnoky csak az 1920-as években közölt néhány szöveget: a *Morphi szobrai* nem is az ő nevéen jelent meg, hanem Cholnoky Lászlóné nevével! A korai szövegtörténet másik érdekessége, hogy az *Agyagemberkék* című variáns – noha több vidéki lapban is megjelent – terjesztése nem a Leopold-féle elosztóhálózatok útját mutatja, főleg, hogy ezen publikációk mindegyike anonim.

Cholnoky Lászlónéról, leánykori nevével Furkó Máriáról az Irodalomtörténet 1941-ben, a szerző halálakor megemlékezve említi, hogy meséi és elbeszélései *Az Újság*ban és az *Ország–Világ*ban jelentek meg 1907-ben.² Összesen négy művéről tudunk: a *Tollászi* és a *Történetek az udvarunkból*. Győri Gyurka (*Az Újság*) látszólag nem kötődnek férje szövegeihez, viszont *A nagy kérdés* (Szalon Újság) *A Mohos dolga* és *A mohos suszter dolga* címekkel 1907-ben hat helyen is Cholnoky László neve alatt megjelent szöveg első variánsa, míg a *Morphi szobrai* (*Ország–Világ*) az itt tárgyalt elbeszélés negyedik vál-

2 G. P. [GULYÁS PÁL], „Elhunytak”, *Irodalomtörténet* 30, 3. sz. (1941): 140.

tozata. A férj *Az Újságban* (álméven) már 1904-től publikált, és ő „folytatta” a vasárnapi gyermekmelléklet *Történet az udvarunkból*-ciklusát, a *Szalón Újságban* 1906-tól kezdve több szöveggel jelentkezett, viszont az *Ország-Világban* csak az 1920-as években publikált. Valószínű, hogy a tanárként dolgozó, írói ambíciókat dédelgető feleség valóban saját műveket tett közzé a lapokban (leszámítva a *Morphi dolgait*), és ezeket plagizálta később a férj. Kizárt, hogy egymás tevékenységére ne lett volna rálátásuk. (A szövegvariánsban egyébként csak a nevek változtak meg az előző változathoz képest.)

A *Magyar Állam* fontos lap volt Cholnoky számára, 1907 márciusától egy éven át, a lap megszűnéséig tizenöt szövege jelent meg itt, ráadásul ezek egyharmada új, eredeti alkotás volt. Az *Agyagemberkék* című (ötödik) variáns hét vidéki lapban is feltűnt 1908 és 1910 között, öt alkalommal a *Zimankós, hideg újévi történet* alcímmel. A *Somogyi Újságban*, a *Békésmegyei Közlönyben*, a *Lugosi Hírlapban*, a *Losonci Újságban* és a *Beregben* nem is jelent meg más Cholnoky-szöveg, ráadásul Kaposváron a *Somogy*, Békéscsabán a *Békéscsabai Függetlenség*, Lugoson pedig a *Krassó-Szörényi Lapok* fizetett elő Leopold lapjára, így ez is az *Agyagemberkék* külön hálózaton történő beáramlásának tényét erősíti. Egyedül a Szinérváraljában és a Tokaj-Hegyaljában jelent meg még szöveg a szerzőtől: előbbi feltehetően kapcsolatban állt Leopolddal, a *Vízcepp* 1910-ben több lappal egyetemben itt is megjelent, utóbbiban viszont a *Hópelyhek. Karácsonyi történet* anonim (!) közlése az 1907 decemberében történő elosztást követően öt évvel történt meg.

Cholnoky 1917-től kezdve az elbeszélés mesenovella-változatával is sikeresen házalt, ez a variáns zárta a megjelenések sorozatát is 1928-ban. A szöveg megjelent az Egyesült Államokban (*Szabadság és Amerikai Magyar Népszava*, 1920), valamint a már megjelent műveknek is kényelemmel helyet adó *Képes Krónikában* (1922). Mindennek előfeltétele volt tehát a novella mesei átszínezése, amely mozzanatról egyébként a kontextualizálás jellegét tekintve már a *Nyomorúság* című változat is tanúskodik, hiszen ez a *Budapest* vasárnapi gyermekrovatában látott napvilágot.

A *Csodálatos emberkék* egy fantasztikus eseményt dolgoz fel. Lindhorst, a szobrász a vásárból tart hazafelé, majd találkozik kollégájával, Kalandrinóval, aki vele ellentétben csak egyetlen szobrát tudta eladni. Lindhorst korholja társát, hiszen szerinte csak egyszerű, kommersz, könnyen és gyorsan elkészíthető szobrok adhatók el az embereknek – a Kalandrinóhoz hasonló, aprólékosan megmunkált, szokatlan figurákat és helyzeteket ábrázoló alkotások nem alkalmasak tömegtermelésre. Kiderül, hogy Lindhorst tulajdonképpen irigykedik a másokra, hiszen annak szobrai étellel telítettek. A rövid jelenet végén Lindhorst, hogy megmentse a nyomortól, társa összes szobrát megvásárolja. A második részben arról értesülünk, hogy Kalandrinó – a biztos kudarcától félve – kihagyta a soron következő vásárt, majd az éhségtől hajtva a folyópartra bandukolt, ott elaludt, majd hazatérve szobrait nézte, „amelyek rajongva emelték üres szemüket a halvány mesterre”.³ A zárlatban az ismerős, vásárról való elmaradása felett morfondírozó Lindhorst meglátogatta Kalandrinót, de csak azt látta, hogy a férfi az asztalra borult, szobrai viszont megmozdultak. Lindhorst hazaindult, de ekkor szembejöttek vele a tava-

3 CHOLNOKY László, „Csodálatos emberkék”, in CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* (Budapest: Táltos Könyvkiadó, 1918), 168.

lyi vásár után vásárolt Kalandrinó-figurák. Otthon kidobálta saját értéktelen szobrait az ablakon, majd megjelent Kalandrinó, aki visszahozta Lindhorst pénzét (mivel az általa megvásárolt szobrok hazatértek készítőjükhöz), majd felemelkedett a csillagok közé.

A szöveg a számtalan Cholnoky-történetben felbukkanó Lindhorst név, illetve a *Varázskalapban* megismert ökonomikus logika (a fizetőeszköz vagy az áru visszaáramlásának mozzanata) révén az első világháború előtti korpusz szerves részének tekinthető, miközben nyitottá válik a mesés-allegorikus olvasat előtt. Lindhorst és Kalandrinó az automatikus reprodukció és a teremtő alkotás ellentétjait testesítik meg, amelyek közül az előbbi jóval hatásosabban aknázhatja ki a piac dinamikáját, utóbbi viszont a fizetőeszközzé nem konvertálható tevékenységet jelképezi. Kalandrinó – Walter Benjamin nevezetes terminusa nyomán – az „auratikus létezmódhoz” kötődik, míg Lindhorst „csupán” reprodukál. Mennyiben módosultak ezek a mintázatok a különböző szövegvariánsok során?

Az elbeszélés egyedülállónak tekinthető az 1907 elejéig megszülető szövegek közül, amennyiben első újraközlése során Cholnoky csak a címen változtatott. (Ennek *Az élőszobrok* [!] című, 1912-es újraközlése szintén változatlan maradt.) 1907-ben egy-két apró változtatás található a *Nyomorúságban*, viszont Cholnoky jelentősen újraírta történetét 1908-ra. Az *Agyagemberké*ben Mosch Terpin (a későbbi Lindhorst) Szebasztiánóvá, míg Scannadio (a későbbi Kalandrinó) Alpánusszá alakul. A narráció leegyszerűsödik – Cholnoky tömörítette a történetet, a második felvonást ezúttal nem ősszel, hanem télen, egész pontosan Szilveszter napján rendezte meg. Alpánusz szobrainak megelevenedéséről (amely pont éjfélkor történik!) először nem is Szebasztiánó fokalizációján, hanem a narrátori nézőpontra keresztül értesülünk. A kísérteties jelleget fokozza az is, hogy a visszatérő „szellemszobrokat” látva Szebasztiánó lovai is megbokrosodnak és elvágatnak (a korabeli néphiedelem szerint a lovak megérik a kísérteteket). Feltételezhető, hogy az *Agyagemberké*t a Magyar Állam terítette vidéken, viszont ez szövegcsontkítással is járt: a vidéki lapokban névtelenül megjelenő változatokban a novella a „feltámadt” Alpánusz szavaival zárul, a valódi zárlat („Eltűnt. Szebasztiánó pedig csak állt ott tovább is. Faközöld haját szilajon lobogtatta a hideg éjjeli szél.”)⁴ törlődött.

Cholnoky másfél héten belül újra leközlte a szöveget a *Független Magyarorszá*ban. Alpánusz karakterét a zsidó Éliáséra cserélte, „akiről mindenki tudta, hogy bűbajos, hogy boszorkánymester”.⁵ Ebből fakad, hogy Szebasztiánó – bár megsegíti őt – alapvetően szkeptikus Éliással szemben. Amikor benéz a már halott társhoz, majd megjíjed, arra gondol, hogy össze kellene törnie Éliás „bűbajos” szobrait. Ezt a variánst Cholnoky nem csiszolgatta tovább: A *Családban* 1909-ben megjelenő változat az eredeti történet kissé módosított „leágazása” (leglátványosabb újítása, hogy Scannadio szobrai menetelés közben egy dalt dúdoltak).

Cholnoky ezután nyolc éven át nem nyúlt a szöveghez. Publikálási naplója szerint 1917 februárjának közepén küldte el az 1909-ben alapított *Jó Pajtás* szerkesztőségének, és tíz koronát kapott a – két héttel későbbi – közlésért. Ebben a változatban Terpinusznak

4 CHOLNOKY László, „Agyagemberké. Zimankós, hideg, újévi történet”, *Magyar Állam*, 1908. január 1., 2.

5 CHOLNOKY László, „Megéledt figurák. Különös, régi történet”, *Független Magyarorszá*, 1908. január 12., 2.

és Alpánusznak hívják a szereplőket, miközben a történet az ősváltozathoz áll legközelebb (a cselekmény ősszel játszódik, és nem tartalmaz semmit a jelentős változásokból). Két hónap múlva, 1917 áprilisában *Csodálatos emberkék* címmel jelent meg *Az Érdekes Újságban*, a szöveg az előző év karácsonya előtt érkezett a szerkesztőkhöz. A szereplők ezúttal Lindhorst és Kalandrínó nevekre hallgatnak. Zavarba ejtő mozzanat, de a történet ugyanebben a lapban ugyanezen év októberének végén is megjelent. A *Scannadio emberkéi* című variánst Cholnoky a publikálási napló adatai alapján [sic!] két és fél évvel korábban küldte el a szerkesztőséghez, és azután jelent meg, hogy Cholnoky a kötetbe szánt verziót már elküldte a Táltos Könyvkiadónak. Ez a variáns azt bizonyítja, hogy a szerző második pályakezdésének éveiben, 1915–1916 környékén jelentősen átdolgozta a szöveget: bekerült a történetbe egy vásári jelenet, amelyben „Alpánusz kötélverő felesége” kigúnyolta Scannadio Prométheusz-szobrát, de Cholnoky törölte a rövid epizódot, amelyben a művész a folyópartra ment, majd elbúcsúzott szobraiától. További jelentős változtatás, hogy a pénzt Mosch Terpin nem társától, hanem a Szókratészt ábrázoló szobortól kapta vissza. Az életrekelt szobrok az 1909-es *Szobrok* című változathoz képest ezúttal a római katolikus liturgia szerinti gyászszertartásból kántálnak egy részletet: „Et cum Lazaro quondam paupere / Vitam habeas sempiternam!”. (A részlet egyébként hasonló formában Jókai *Az ördög menyasszonya* című elbeszélésében is megtalálható.)

A kötetben a kilencedik variáns jelent meg, amely tehát nem tartalmazta a legutóbbi, időszaki kiadványban olvasható változat érdekes újításait, változtatásait. Azelőtt, hogy a *Bertalan éjszakája* megjelent volna, Cholnoky harmadszor is eladta a történetet *Az Érdekes Újságnak*, ezúttal *Terpin mester látomása* címmel: a szöveg 1920 áprilisa után májusban és júniusban megjelent az Egyesült Államokban a *Szabadság* című napilap *Vasárnap* című hétfévi szépirodalmi mellékletében, illetve az *Amerikai Magyar Nép-szavában*. A történetben a művészt ezúttal Sganarelle-nek hívják, de a cselekmény nem tartalmazza a változtatásokat. A látomásként előadott történet „demitizált” aspektusát viszi tovább a *Nyáréji álom* című variáns, amely a következő szkriptori zárlattal ér véget: „Ezeket álmodtam a nyárvégi éjszakák egyikén, amikor túlon túl szomorú voltam.”⁶ A variáns érdekessége, hogy a nyitányban feltűnő szobrász névtelenként szerepel. Cholnoky 1922-ben a *Képes Krónikában* közölte újra a kötetben megjelent szövegváltozatot, majd az utolsó, tizenharmadik variáns, a *Furcsa emberkék* a hetedik változat (*Életrekelt figurák*) némileg újraírt, módosított változataként zárta a sort 1928-ban.

Az elbeszélés húszéves története alatt Cholnoky legfeltűnőbbben a szereplők neveinek átírásával „álcázta” az újra- és újraközölt szöveget, miközben a történet érdekes újításait ugyanennek a „hadműveletnek” köszönhetően kellett törölnie az egyes variánsokból. A Kárpáti Aurél szerkesztésében 1936-ban megjelenő *Halottak, akik élnek* című válogatásban Cholnoky Lászlótól a *Csodálatos emberkék* található meg. A szerkesztő jó érzékkel választotta ki ezt az elbeszélést, hiszen a szerző életműve a teremtő képzelőerő, illetve a „piacképes” farigcsáló írás- és alkotásmód mozzanatait egyaránt tartalmazza.

6 CHOLNOKY László, „Nyáréji álom”, *A Nép*, 1921. augusztus 25., 2.

2. Láncz Nándor

Cholnoky László 1907 és 1912 között kapcsolatban állt Leopold Gyula országos hírügynökségével, amely szépirodalmi alkotások vidéki terítésével is foglalkozott.⁷ Amelyik vidéki lap időszaki kiadványban megjelent a *Láncz Nándor* második (*Gyötrelmek*) vagy harmadik (*A Fata-leányok*) variánsa, arról jó eséllyel feltételezhető, hogy (legálisan vagy illegálisan) a központi elosztókhoz kötődtek: valamelyik szöveg az elosztásban részt vevő lapok mintegy háromnegyedében megtalálható, hét vidéki lap mindkettőt lehozta. Az első alkalommal 1908-ban publikált történet negyedik változata került be a *Bertalan éjszakájába*, viszont 1918 után csak a legutolsó, időszaki kiadványban publikált variáns többszöri újraközléséről tudunk.

<i>A hódító a villamoson</i> (a)	1908	A	<i>Egyetértés</i>	
<i>Gyötrelmek</i> (b)	1908	B	<i>Ált. Tudósító / Munkatárs</i>	vidéki terjesztés (1908–12, 26 lapban)
<i>A Fata-leányok</i> (c)	1910	A	<i>Ált. Tudósító / Munkatárs</i>	vidéki terjesztés (1910–11, 34 lapban)
<i>Láncz Nándor</i> (d)	1910	C	<i>A Család</i>	kötet (1918)
<i>Szattlmayer Endre</i> (e)	1911	C	<i>Független Magyarország</i>	
<i>Nándor módszere</i> (f)	1917	C	<i>Az Érdekes Újság</i>	
<i>Nándor módszere</i> (g)	1921	A	<i>Igazság</i>	újraközlés (1921–22, 3 lapban)

A *Bertalan éjszakája* előtt mind a hat címváltozat megjelent (az utolsó tíz nappal azután, hogy Cholnoky leadta volna a szövegeket a kiadónak). Két variáns is a tömeges elosztás „áldozatául” esett, amely azt bizonyítja, hogy az elosztó sem szankcionálta a plágiumot (vagy tudott erről, de a vidéki lapok ellátása érdekében eltekintett a szankcióktól). Érdekes, hogy a *c*- és *d*-variánsok megjelenési sorozatai soha nem keresztezték egymást, viszont a kutatás jelenlegi stádiumában kérdéses, hogy a két mutatószöveg ilyen módon szabályosnak nevezhető megjelenése kontrollált mozzanatoknak köszönhető-e (természetesen az sem kizárt, hogy a szabályt megtörő verzió még lappang).

A történet címadó főszereplője Láncz Nándor, a villamoskalauz, akibe Fata Gizi, a suszter idősebbik lánya „végérvényesen szerelmes”.⁸ Gizi és húga, Vilma pénzt kérnek édesapjuktól, hogy nagybátyjukhoz mehessenek, de a cél az, hogy a lány újból találkozhasson a kalauzzal. A villamoson, jegyellenőrzésnél Gizi zavarba jön, és egy pénzdarabot a villamos deszkapallói közé ejt. Vilma először lehajolna az érméért (amiért ebédet kellene venniük hazafelé jövet), de aztán büszkeségből meggondolja magát. Láncz ekkorra már ráteszi lábát a pénzdarabra, majd ostoba szövegeléssel bókol Gizinek. Miután a lányok leszállnak, a kalauz felveszi a hatkrajcáróst, majd azon kezd el gondolkodni, miként

7 Ehhez bővebben lásd a tanulmányorozat negyedik részét: WIRÁGH András, „Tárcanovellák és elosztóhálózataik a századfordulón. Cholnoky László publikálási praxisa 4.,” *Híd* 81, 6. sz. (2017): 38–45.

8 CHOLNOKY László, „Láncz Nándor” in CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* (Budapest: Táltos Könyvkiadó, 1918), 170.

számol be munkatársainak új kalandjáról. Bár a történetben Láncz negatív szereplővé lép elő, Gizi szerencsétlenkedése arra utal, hogy a leány – a bevezetőben mondottakkal ellentétben – csak azért állítja magáról, hogy többször is volt már menyasszony, hogy nyomorából eredő kudarcait ezzel a hazugsággal palástolja. Húga, Vilma pedig a fiatal mindentudó szerepében tűnik fel, hiszen átlát nővére és „hódolója” gesztusain is.

Cholnoky nem nagyon módosított a második és harmadik variánsban az első változathoz képest, csak rövidített a szövegeken, igaz, a *Gyötrelmek* felütésében „Fataleányok” helyett „Tata-leányok” olvashatók. A kezdőmondat apró módosításán kívül az 1910-es változat is megegyezik a korábbiakkal, sőt, a kalauz nevének módosítása mellett Cholnoky csak egy ponton írta át az ötödik variánst. A *Sattlmayer Endréből* lemarad a zárlat: a történet a villamosról leszálló tanácstalan lányok képével zárul. Az 1917-es hatodik variánsban visszatér az eredeti zárlat, de az azonos címet viselő, 1920-as évek eleji újraközlésekre Cholnoky – az első felütés visszaállítása mellett – egy érdekes változtatást tartogat. A *Nándor módszerének* négy utolsó közlésében Gizi nem egy „hatost”, hanem egy összehajtogatott ötvenkoronás bankót ejt el. A háború utáni inflációt megelőzte a pénzrendszer átalakítása is: az osztrák–magyar korona megszűnt, helyére – új érmekkel és bankjegyekkel – a magyar korona lépett, de a „hatosok” megfelelőit, a tízfilléreseket 1920 után, a pengő bevezetéséig nem nyomták újra, az érme lassacsokán kivonult a pénzforgalomból. Cholnoky László ezzel az apró módosítással részlegesen fenntarthatta szövege referenciatartományát, igaz, a háború miatt megváltozott fővárosi tömegközlekedés eredeti kontextusát gond nélkül átörököltette.

3. Hullámok

A *Bertalan éjszakája* szövegei közül egyedül a *Hullámok* későbbi variánsa látott volna napvilágot Cholnoky mindkét tervezett, de végül megghiúsult későbbi kötetében. A *Hullámok* története annyiban egyedülálló, hogy viszonylag kései, 1909-es elbeszélés újraírt variánsaként került be a válogatásba. Nem jelent meg annyi változatban, mint a *Csodálatos emberkék*, és a *Láncz Nándorral* szemben a vidéki elosztásban sem vett részt. Igaz, egyetlen vidéki megjelenése (a *Békéscsaba és Vidékében*) arra nyújt bizonyítékot, hogy a *Magyar Államhoz* hasonlóan, amely a *Csodálatos emberkék* korai változatát terítette vidéken, a *Független Magyarország* is rendelkezett vidéki kapcsolatokkal. (Három, a budapesti napilapban megjelent Cholnoky-szöveg csak ebben a lapban jelent meg vidéken, nem sokkal az eredeti közlés után.)

<i>Katasztrófa a tengeren (a)</i>	1909	A	<i>A Család</i>	
<i>Hullámok (a)</i>	1910	B	<i>Független Magyarország</i>	vid. (1910), kötet (1918), utánk. (1921–22)
<i>Az óceán vendége (b)</i>	1918	C	<i>Új Nemzedék</i>	utánközlés (1919)
<i>Katasztrófa a tengeren (c)</i>	1918	D	<i>Az Érdekes Újság</i>	
<i>A korallok vendége (d)</i>	1921	C	<i>A Hét</i>	
<i>Vízözön (e)</i>	1924	E	<i>Szózat</i>	

A történet főszereplője Mekegi, a púpos újságárus, akinek egyetlen öröme az életben Margit, a Három golyó nevű hely pénztárosa, akit minden munkanapja végén meghív egy pálinkára. Egyébként nehezen viseli édesanyja, testvére, és egy Fugli nevű albérlő társaságát, akik a férfi zsarnokoskodását nap mint nap kénytelenek elszenvetni. Amikor egy alkalommal Mekegi véletlenül több pénzt kap egy eladott újságért, nagyozolni kezd törzshelyén, majd két pohár pálinkáért cserébe Margit megcsókolja. Ezután örömeiben berúg, majd, amikor hazatér, a szokott módon ráförmed lakótársaira, akik viszont – észlelve részegségét – kinevetik Mekegit, aki mindvégig azt képzei, hogy a tenger hullámai veszik körül, de ő minden alkalommal győzedelmeskedik a természet erői felett, ezúttal vereséget szenved: érzi, hogy hatalmas összeomlik, „feje felett összecsaptak az óceán hullámai”⁹.

Az első, 1909-es variánsban még Csipinek hívták a főhőst. Ebben a verzióban már feltűnnek a főhős életét „zavaró” hullámok, de Csipi téveszméi nem tekinthetők permanensnek, bukásakor sem reflektál ezekre. Noha a *Katasztrófa a tengeren* motivikus hasonlóságot mutat egy Leopold-elosztóknak 1909-ben átadott szöveggel (*Tűztánc*), amelyben Csipi azt képzei, hogy lángnyelvek ölelik körül, sem a cselekmény, sem a szöveg nem vezethetők le egymásból.

A történetet 1918-ban Cholnoky jelentősen átdolgozta. Az 1918-ban *Az Érdekes Újság*-ban, 1919-ben pedig a *Vasárnapi Újság*-ban megjelent variánsban nem csupán átkeresztelődnek a szereplők, ahogyan ezt a korábbi két szövegben láthattuk (Mekegi Szörcseire, Margit Laurára), de a narráció is jelentősen megváltozik. A felvezetés hosszan ecseteli Szörcsei „fixa ideájának”, a hullámoknak való ellenállásnak az eredettörténetét és működésmódját, amelyet tavasszal (a szerelem időszakában) tudott legkevésbé hatékonyan működtetni. Ebben a variánsban részletesebb képet kapunk a Szörcsei zsarnoksága alatt szenvedő csoportról, valamint az anya, a testvér és az albérlő végzetes éjszaka előtti reményteljes várakozásáról is. Szörcseit annyira megszegyenítik, hogy a férfi aztán létrán felmászik a padlásra, majd azután nyelik el a titokzatos hullámok, hogy azok „hívogató varázsára” ébred. Míg a *Hullámok* nevetségessé teszi Mekegit, addig *Az óceán vendége* részvétet ébreszt a szereplő iránt, aki a történet végén „titokzatosan, nyomtalanul eltűnik”. Cholnoky jól láthatóan megőrzi egy-két szövegpanelt az első variánsból, de narratív és dramaturgiai értelemben is átdolgozza írását. Mindezekből azonban semmi sem marad a harmadik variánsra.

A szerző publikálási naplójából tudhatjuk, hogy a *Katasztrófa a tengeren* című változatot 1917 folyamán a *Pesti Napló*-hoz és *Az Újság*-hoz is eljuttatta, de a lapok nem fogadták be. *Az Érdekes Újság*-ban megjelent novellát viszont már három és fél évvel korábban leadta a képes hetilap szerkesztőségének! (Cholnoky egyébként megpróbálkozott azzal, hogy *Az óceán vendégét* is megjelentesse a lapban, de a kézirat elkallódott.) A szerkesztőségben évekig lappangó szöveg váratlanul mondható megjelenése tehet arról, hogy az eredetileg második változat végül a megjelenési sor harmadik tagjává vált. Ez a variáns is a *Hullámok* markánsabb átdolgozásának tűnik, de ezúttal nem újraírásról,

9 CHOLNOKY László, „Hullámok” in CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* (Budapest: Táltos Könyvkiadó, 1918), 177.

inkább a szövegtáblák kombinációjáról van szó. A történet a főhős kompániájának bemutatásával indul, ezután tér rá a férfi leírására (ebben a változatban eredeti neve is van: Zsideg István, szerelmét Bertának hívják). Mekegi ezúttal elmenekül otthonról, miután nővére nyakon önti a mosdóvízzel, „albérlője” pedig rászánja magát, hogy pofon vágja. Ebben a változatban Mekegi teljes vereséget szenved, de távozása inkább komikus: a szerző-szövegszerkesztő a *Hullámokban* foglaltakhoz képest határozottan lenyesegeti a hullám-allúziót, tompítva a főhős esetleges elmeháborodottságából adódó kettős értelmezési lehetőségeket.

A Hétben 1921-ben megjelenő *A korallok vendége* apró módosításokat mutató cím-változata *Az óceán vendégének*, míg az 1921–1922-es újraközlések az eredetihez nyúlnak vissza. Kisebb szövegkorrekciókat itt is felfedezhetünk, de Cholnoky lényegében csak arra ügyelt, hogy a pénzrendszer változásait a *Láncz Nándorban* látottakhoz hasonlóan aktualizálja: váratlan ajándéknem egy magasabb címletű érmehez, hanem egy értékesebb bankóhoz jut hozzá. Az Orion álnéven 1924-ben a *Szózatban* megjelenő *Vízözön* pedig az eredeti szöveget rövidített, sematizált formában írja vissza.

Az óceán vendége magasan kiemelkedik a bemutatott történetek eddig említett szövegváltozatai közül. Míg a *Csodálatos emberkék* ehhez képest visszafogottabb változtatásait feltehetően az „álcázó utánközlések” szerkesztői kényszere motiválta, addig az egyszerű és érthető *Láncz Nándor* nem is adhatott okot a komoly átirásra.

4. A kulcsszövegek

A *Bertalan éjszakája* három hosszabb, kisregény terjedelmű szövegét (a címadó darabot, a *Prikk menyeyi útját* és a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódását*) hagyományosan a szerző kiemelkedő szövegeiként tartja számon a szakirodalom. Ezeket, részben terjedelmük, részben az életműben elfoglalt pozíciójuk okán a kötet többi elbeszélésétől eltérően Cholnoky László nem vándoroltatta a kor időszaki kiadványaiban, a szövegek fejlődéstörténetét így elsősorban a hagyaték egyes nyomainak, illetve a világháború alatti publikálási gyakorlat specifikus körülményeinek figyelembevételével lehet megrajzolni.

Cholnoky publikálási naplója 1915 közepén indul. A szerzőnek ekkor már másfél éve nem jelent meg új, eredeti alkotása, a háború első évéből csak két utánközlése ismeretes. Az 1915-től kezdődő újjáépítés, a *Bertalan éjszakájával*, majd az első regénnyel, az 1919-es *Piroskával* végződő sikeres második pályakezdés fontos befogadó közege, publikációs fóruma volt szülővárosa néhány éve működő hírlapja, a *Veszprémmegyei Újság*, valamint a szintén új fővárosi képes hetilap, *Az Érdekes Újság*. 1917-ben bekerült az *Éjjél* című antológiába egy novellával, és rövid írásokat kezdett el küldözgetni a *Fidibusz* című élcclapba is. A korabeli publikálási körülmények nehézségeire világíthat rá az adat, miszerint Cholnoky 1915 júniusától kötetének megjelenéséig 228 szöveg eladásával próbálkozott, és nem számolva a kötetben szereplőket, ezekből csak 135 látott napvilágot a debütáló könyv megjelenéséig.

Cholnoky Lászlónak korábban, a háború előtt már megjelent két novellája a *Nyugatban*, de nem vált a meghatározó lap állandó szerzőjévé. A publikálási naplóból ki-

derül, hogy a régi-új publikálási lehetőség sem volt teljesen akadálymentes. 1917-ben két kritikája, 1918-ban egy Horatius-tanulmánya nem jelent vagy nem jelenhetett meg a lapban, egy 1918-ban leadott elbeszélését „véleményeltérés miatt” vette vissza, egy 1920-ban leadott kisregény pedig „pongyola kidolgozottsága” okán nem került be a lapba. A *Bertalan éjszakáját* három hónapig, a *Prikket* fél évig fektette a *Nyugat*, miközben több szövege, köztük például 1912-ben elhunyt testvéréről, Cholnoky Viktorról szóló írása is megjelent a lapban. Míg ez a két szöveg nem jelent meg 1918 után, addig a triász legrövidebb darabja, a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódása* érdekes körülmények tünt fel *Az Érdekes Újságban* 1919 novemberének végén. Történt ugyanis, hogy a három hosszabb elbeszélést 1918 októberében Cholnoky elvitte *Az Érdekes Újsághoz*, de, ahogy publikálási naplójában fogalmaz, „a kommün fölfordulásában visszalopta” ezeket, majd 1919 szeptemberében újra eladta őket – ismeretlen okok miatt végül csak a *Ritter von Toggenburg* jelent meg a hetilapban.

A hagyatékban a *Bertalan éjszakájának* két kézirat-változata is megtalálható, a dátált variáns 1916. áprilisi dátum olvasható. A *Nyugatban*, illetve a kötetben közzétett verziók között nem található számottevő különbség. A *Prikk* első vázlatait Cholnoky 1916 közepén vethette papírra, de a kézirat első oldalain még a Pinker név olvasható. Pinker már 1907-ben feltűnt Cholnokynál, de a *Delírium* című tárcanovella, illetve ennek variánsai nem hozhatók kapcsolatba a *Prikk mennyei útjával*. Ellenben az 1908-ban vidéki lapokban megjelenő *Húsvéti titok* vagy *Húsvéti titkok* című novella a *Prikk* utolsó fejezetében olvasható templomi jelenet korai variánsa – azzal a különbséggel, hogy a főhős meghal a templomban. A novellát Cholnoky *Pinker utolsó dolgai*, majd *Pinker története* címen a későbbiekben kibővítette, az új variánsban a kisregényből ismert Blum Arnold alakja is feltűnik. A történetben *konkrétan nem említett* húsvéti kontextus a szöveg egyik fontos epizódjának alapjául szolgáló őseredeti szöveg ismeretében az ambivalens jelentés-párok tapasztalatát írhatja be a *Prikk*be, amennyiben így a történet a halál és a feltámadás ellentétes-ellentmondó viszonyát próbálja megkérdőjelezni. A hagyatékban található kézirat egyébként újságkivágatként tartalmazza a *Pinker utolsó dolgai* 1916-ban a *Veszprémmegyei Újságban* megjelent szövegének részletét: Cholnoky tehát tudatosan reaktiválta szövegét a *Prikk*be való beépítéshez.

A *Nyugatban* és a kötetben megjelent variánsok között jelentősebb eltérések vannak: az apróbb korrekciókon túl a *Nyugat*-beliekből egy-két soros passzusok törlődtek, ellenben Cholnoky egy hosszabb bevezetést ékelt elbeszélése elé *Prikk* „színeváltozását” felvezetendő.

A hagyatékban található nyomok arról tanúskodnak, hogy Cholnoky a *Ritter von Toggenburg* első vázlatait a másik két szöveg kidolgozása előtt, 1916 januárjában papírra vetette. A szöveg eredetileg a *Rejtelmes kompánia, vagy egy régi falusi ház átváltozása* munkacímét viselte, a Schiller-balladára (*Ritter von Toggenburg*, 1797) való intertextuális utalás a későbbi munka eredménye. *Az Érdekes Újságban* megjelent újraközlés, a *ritter utolsó csalódása* a kötet szövegének csonka variánsa: a lovag neve kikerült a címből, de Cholnoky komplett bekezdéseket is törölt a szövegből, hogy a kisregény méretű írás megjelenhessen a folyóiratban. A szöveg eredeti címe, illetve ennek harmadik fejezete (*A rejtelmes kompánia*) alapján ez esetben is visszanyomozható egy korábbi írás, ame-

lyet Cholnoky ügyesen beillesztett a hosszabb kompozícióba. A *cimborák*, majd *Régi kompánia*, *Furcsa kompánia* és *Rejtelmes kompánia* címeken 1907 és 1909 között újraközölt szövegek Szipoghy Menyhért nagymonológjának korábbi variánsai.

Az alakulástörténetet tekintve Cholnoky László debütáló kötetének három leghosszabb szövege a gyűjteményes kiadás kontextusában nyugvópontra jutott: a *Bertalan éjszakájának* és a *Prikk mennyei útjának* sem ilyen formájú, sem átírt változatú újraközlése nem ismeretes, míg a *Ritter von Toggenburg* csonkított formában jelent meg 1919-ben. Ellenben arra már Lovass Gyula felfigyelt, hogy ez utóbbi írás bizonyos részleteit a szerző egyes regényeiben hasznosította újra.¹⁰

5. Összefoglalás

A *Bertalan éjszakája* az 1915-ben alapított, fennállása alatt egy Balzac-kötet kivételével csak kortárs magyar irodalmat publikáló Táltos Könyvkiadónál jelent meg, a címlapot Pályi Flóra tervezte.¹¹ Az 1918 tavaszán megjelenő kötetről a legtöbb fontos budapesti napilap közölt rövid ismertetést, de kritikája is pozitív volt. A konzervatív orgánumok közül a *Budapesti Szemle* (Baros Gyula) és az *Élet* (Sík Sándor) is méltatta a kötetet, Krúdy a *Magyarországban*, Schöpflin a *Nyugatban* közölt róla hosszabb, lelkes és egyben bizakodó írást. Miközben a kötet az addigi életmű szerző által *autorizált és lezárt* foglalatával, illetve ennek illúziójával kecsegtetett, az elbeszélések számos későbbi újraközlése, más és más kontextusokban való re-applikációinak ismeretében egy összetett szövegevolúció pillanatfelvételeként is tekinthetünk rá. Az nem számított kirívó esetnek, hogy – kortársaihoz hasonlóan – Cholnoky is már korábban megjelent, többször átírt és átalakított novellákat vett fel gyűjteményébe, az viszont annál inkább, hogy az ezekre az írásokra is kiterjedő szeriális utánközlési gyakorlat az életmű második részében is folytatódott. Másfelől, a *Bertalan éjszakája* gazdag katalógusát nyújtja Cholnoky szerkesztési praktikáinak, a dinamizált szövegemlékezet által táplált újraírási tendenciáknak is. A *Prikk mennyei útjában* és a *Ritter von Toggenburgban* egy évekkel korábban írt elbeszélés beépítésének mozzanatával szembesülhetünk, a *Hősök* lopott szövegnek, a *Bertalan éjszakája* eredetinek tekinthető. Míg az *Éjszakából* egy mondat variánsai kerültek át az 1920-as évek hosszabb kompozícióiba, addig ezekben a *Varázskalap*, vagy a *Ritter von Toggenburg* kompletebb szövegegységei is felfedezhetők. A többi írás némelyike őrzi a kötet előtti „legfrissebb” variáns újításait, más szövegek viszont – zárójelbe téve az adott elbeszélés időközbeni javításainak és finomítgatásainak aktusait – az ősz-eredeti változatok másolataiként kerültek be az elbeszéléskötetbe.

10 Lovass Gyula, „Cholnoky László” in *Ködlovagok*, szerk. THURZÓ Gábor (Budapest: Szent István Társulat, é. n. [1941]), 203–215.

11 A kiadóhoz bővebben lásd Szíj Rezső, „A Táltos könyvkiadóról”, *Magyar Könyvszemle* 85, 1. sz. (1969): 37–41.

		1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Össz
BE													1		1												2
PMŰ														1	1												2
RVT															1	1											2
ED			1	2											1							1					5
É		1	1	2					1						1	1		1	1								8
M		2	3						1			1	1	1	1	1	1	2									14
CsE			2	2	6	2	1	1	1					3	1	3	1	1	1						1		24
LN					18	2	34	3	6					1	1	1		2	2								69
Hu							2								3	1		2	2		1						11
V		2	2	2		1	2							2	1	1			1			1			1		16
Hó			1			1	1			1					1		1	2	1				1				10
össz		5	10	8	25	5	40	3	9	1	1	1	2	8	13	4	5	10	8		1	1	2		1	1	163

BE = Bertalan éjszakája; PMŰ = Prikk mennyei útja; RVT = Ritter von Toggenburg utolsó csalódása;
ED = Epeira diadema; É = Éjszaka; M = A mília; CsE = Csodálatos emberkék; LN = Lánca Nándor;
Hu = Hullámok; V = Varázskalap; Hó = Hősök

Az egész életmű mintegy nyolc százalékát a debütáló kötet elbeszéléseinek publikációi alkotják (nem számítva a Pinker-történeteket, valamint a *Ritter von Toggenburg*ba be-másolt történet különböző variánsait). 1905-től kezdődően csak 1914-ben, 1923-ban és 1927-ben nem jelent meg szöveg a *Bertalan éjszakájából*. Az 1905–1913-es éra 106 megjelenését az elosztás, illetve a cenzúra figyelmetlenségét kihasználó praxis generálta, míg az ez utáni időszak 57 (a kötet nélkül 46) megjelenése egyszerre demonstrálja a beszükkült mozgásteret, illetve a jelentősen megcsappant munkamorált. A kötet három leghosszabb és legismertebb szövege csak a középső időszakban jelent meg, míg a mesevé alakított *Csodálatos emberkék* és a *Varázskalap* tudott csak többször megjelenni 1923 után. Míg a két címen is elosztott szöveg, a *Láncz Nándor* különböző variánsai 69 alkalommal bukkantak fel. Az összesen 152, időszaki vagy alkalmi kiadványban található elbeszélésből nyolc külföldön (három lapban), 71 vidéken (64 lapban), 73 pedig a fővárosban (33 lapban és egy almanachban) jelent meg. A budapesti időszaki kiadványok közül csak *Az Érdekes Újság*ban jelent meg szöveg a kötet előtt és után is.

1929. augusztus 30-án, bő négy hónappal Cholnoky halála után két elbeszélést olvasták fel a rádióban: a *Csodálatos emberkéket* és a *Varázskalapot*. A válogatás alapjául az egyetlen, megjelent elbeszéléskötet szolgálhatott, noha a szerző regényei is értelmezhetők olyan gyűjteményekként, amelyekben korábbi szövegei, ezek egyes jelenetei, részletei vagy mondatai morajlanak.¹² Cholnoky szövegeinek médiumok és műfajok közötti, szinte követhetetlen közegváltásai a korpusz rendkívül szoros intratextualitásának tényét erősítik meg. Bármennyire fontos csomópontként is tekintünk ilyen szempontból (is) a *Bertalan éjszakájára*, a kötet olvasásakor érdemes szem előtt tartani, hogy a legtöbb felvett szövegre alakulástörténetüknek csak egy fontos mozzanatában eshet rálátásunk.

12 Az 1926-os *Kísértetek* jelenti a kivételt, hiszen a regény után kissé rendhagyó módon, mindenfajta előrejelzés nélkül három elbeszélést is olvashatunk.